

C.G. Jung
Psychologie van de overdracht

Aan mijn vrouw

C.G. Jung

Psychologie van de overdracht

Ontwikkeling tot individuatie

Toegelicht aan de hand van een serie alchemistische prenten

Lemniscaat Rotterdam

De mandala op het omslag is afkomstig van C.G. Jung zelf. De reproductie geschiedt met de vriendelijke toestemming van de Erven Jung, van Aniela Jaffé en van Walter Verlag.

© Walter Verlag, Olten.

CIP

Vertaling: Pety de Vries-Ek

Nederlandse rechten Lemniscaat bv Rotterdam 1984

ISBN 90 6069 539 9

© Walter Verlag AG, Olten.

Oorspronkelijke titel: Psychologie der Übertragung.

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en / of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: Drukkerij C. Haasbeek bv, Alphen aan den Rijn

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	10
Een beschrijving van overdrachtfenomenen, gebaseerd op de prentenserie van het <i>Rosarium Philosophorum</i> .	
1 De Mercuriusbron	42
2 Koning en koningin	48
3 De naakte waarheid	71
4 Het onderdompelen in het bad	75
5 De conjunctie	80
6 De dood	89
7 De opwaartse tocht van de ziel	97
8 De reiniging	103
9 De terugkeer van de ziel	111
10 De nieuwe geboorte	130
Slorwoord	142
Noten	148
Register	174

Voorwoord

'Ik onderzoek; ik bevestig niet,
ik stel hier niets vast met definitieve zekerheid;
ik raad, probeer, vergelijk, tast, vraag...'

Christian Knorr von Rosenroth (1636-1691)

Adumbratio Kabbalae Christianae

Het proces dat Freud 'overdracht' heeft genoemd, betekent voor iedereen die zelf ervaringen heeft opgedaan met de psychotherapeutische praktijk een vaak moeilijk probleem. Het is waarschijnlijk niet overdreven aan te nemen dat vrijwel alle gevallen waarbij een langere behandeling noodzakelijk is, om het fenomeen van de overdracht draaien. Op z'n minst lijkt het erop dat het slagen of mislukken van de behandeling wezenlijk hiermee te maken heeft. De psychologie kan dit verschijnsel daarom in feite niet over het hoofd zien of uit de weg gaan. De psychotherapeut moet ook niet de schijn wekken alsof de zogenaamde 'oplossing van de overdracht' een duidelijke, eenvoudige en vanzelfsprekende kwestie is. Een dergelijk optimisme komen we overigens ook tegen bij de behandeling van de 'sublimering', een proces dat nauw met de overdracht verbonden is. Men praat er vaak over alsof het om een fenomeen gaat dat met ons verstand, respectievelijk intellect en wil, behandeld kan worden, of dat dankzij de handigheid en kunde van een arts, uitgerust met een superieure techniek, verholpen kan worden. Deze eufemistische en verzoenende benadering is weliswaar heel nuttig wanneer de situatie niet direct eenvoudig is, en succes niet goedkoop behaald kan worden. Het heeft echter het nadeel dat het de moeilijkheid van het probleem versluiert, en daardoor een diepergaand onderzoek verhindert, respectievelijk uitstelt. Hoewel ik oorspronkelijk, evenals Freud, van mening was dat de betekenis van de overdracht nauwelijks onderschat kon worden, heb ik toch, naarmate ik meer ervaring kreeg, moeten inzien dat de betekenis ervan betrekkelijk is. De overdracht kunnen we vergelijken met het soort medicijn dat voor de één een geneesmiddel, maar voor de ander puur vergif is. In het ene geval betekent het optreden van de overdracht een wending ten goede, in het andere is het een hindernis en een handicap, zo niet erger, en in het derde geval uiteindelijk is het in wezen onbelangrijk. Meestal echter betekent het een kritiek feno-

meen, dat alle betekenisnuances kan aannemen, en de afwezigheid ervan is even veelbetekenend als de aanwezigheid.

In dit boek houd ik me bezig met de 'klassieke' vorm van de overdracht en haar fenomenologie. Aangezien het om een relatievorm gaat, veronderstelt ze altijd een *Gij*. Waar ze negatief is of zelfs ontbreekt, speelt dit *Gij* een onbelangrijke rol. Dat is bijvoorbeeld gewoonlijk het geval bij een minderwaardigheidscomplex met een compensatorische geldingsdrang.¹

Het doet de lezer wellicht vreemd aan dat ik ter verduidelijking van de overdracht juist zoiets ogenschijnlijk vergezochts als de alchemistische symboliek naar voren breng. Maar iedereen die mijn *Psychologie und Alchemie* kent, weet wat voor een innige relatie bestaat tussen de alchemie en die fenomenen, waarmee de psychologie van het onbewuste zich om praktische redenen moet bezighouden. Hij zal zich daarom niet verbazen over het feit dat een – zoals de ervaring leert – zo veelvuldig en belangrijk verschijnsel ook is terug te vinden in de symbolische beelden van de alchemie. De overdrachtsrelatie vormt weliswaar nauwelijks een bewuste inhoud van deze alchemistische beelden, maar betekent wel een onbewuste voorwaarde hiervoor. Ze zijn daarom geschikt om tenminste als leidraad te dienen bij een verduidelijking van het overdrachtsfenomeen.

De lezer zal in dit boek geen verslag vinden van klinische overdrachtsfenomenen. Mijn overwegingen zijn echter niet bedoeld voor beginners, die nog kennis moeten verwerven van het verschijnsel zelf, maar uitsluitend voor hen die door hun eigen praktijk reeds voldoende ervaring hebben verworven. Mijn streven is erop gericht een oriëntering in dit zo kort geleden ontsloten en nog geheel onoverzichtelijke gebied te geven, en de lezer te laten kennismaken met de problematiek hiervan. Gezien de aanzienlijke moeilijkheden die ons intellectuele begrip op dit ervaringsgebied ontmoet, zou ik nadrukkelijk het voorlopige karakter van mijn onderzoek willen onderstrepen. Ik probeer waarnemingen en ideeën te beschrijven die ik mijn lezers ter overweging wil aanbevelen, met de hoop zijn aandacht op bepaalde gezichtspunten te vestigen, die zich in de loop van de tijd als belangrijk aan mij hebben voorgedaan. Ik vrees dat mijn beschrijving geen lichte kost zal zijn voor hen die niet enige kennis van mijn vroegere werk bezitten. Ik heb daarom in de voetnoten verwezen naar een aantal van mijn geschriften die voor beter begrip enigszins een steun zouden kunnen zijn.

De lezer die min of meer onvoorbereid aan dit boek begint, zal misschien verbaasd zijn over de hoeveelheid historisch materiaal die ik met mijn onderzoek in verband breng. De reden en de innerlijke noodzaak hiervoor liggen in het feit dat een juist inzicht in en waardering van hedendaagse psychologische problemen alleen mogelijk zijn, wanneer het ons lukt een punt buiten onze eigen tijd te vinden, van waaruit we deze tijd kunnen gadeslaan. Dit punt buitenaf kan alleen maar een tijdvak uit ons verleden zijn, dat zich met dezelfde problematiek bezighield, hoewel onder andere omstandigheden en in andere vormen. De vergelijking en confrontatie die hierdoor mogelijk wordt, vereist natuurlijk een overeenkomstig gedetailleerde weergave van de historische gezichtspunten. Deze laatste kunnen vanzelfsprekend kort worden samengevat wanneer het om vanouds bekend materiaal zou gaan; dan kunnen we ons tevredenstellen met een paar aanduidingen en verwijzingen. In ons geval kan dat helaas niet, want de hier in aanmerking komende psychologie van de alchemie is een voorlopig spaarzaam verlicht nieuw terrein. Ik moet daarom bij mijn lezer een zekere kennis van mijn boek *Psychologie und Alchemie* veronderstellen, want zonder dat zal het hem waarschijnlijk moeilijk vallen toegang te vinden tot mijn *Psychologie van de overdracht*. De lezer die dank zij zijn professie en persoonlijke ervaring voldoende bekend is met de draagwijdte van het overdrachtsprobleem zal mij voor deze eis verontschuldigen.

Hoewel de thans volgende studie een zelfstandig karakter heeft, vormt ze echter tegelijkertijd toch een inleiding tot een omvangrijker verslag van de tegenstellingsfenomenologie en de synthese van de tegenstellingen in de alchemie. Dit zal op een later tijdstip onder de titel *Mysterium Coniunctionis* verschijnen. Graag spreek ik hier mijn dank uit aan allen die het manuscript hebben gelezen, en mij op tekortkomingen hebben gewezen. Vooral dr. Marie-Louise von Franz heeft me op allerlei wijzen geholpen; haar ben ik bijzondere dank verschuldigd.

Herfst 1945,
de schrijver.

Inleiding

Een oorlogszuchtige vrede, een zoete word,
een mild kwaad.

John Gower, *Confessio amantis*, II, p. 35

Het feit dat juist het idee van het *mystieke huwelijk* in de alchemie zo'n belangrijke rol speelt, is niet verbazend wanneer we eraan denken dat de term die hiervoor vaak wordt gebruikt *coniunctio* (verbinding), in de eerste plaats datgene betekent wat we tegenwoordig chemische verbinding noemen. Wat de te verbinden substanties of 'lichamen' samenbrengt, noemen we tegenwoordig affiniteit. Vroeger gebruikte men hiervoor een serie benamingen, die alle menselijke, en in het bijzonder erotische relaties uitdrukten. Bijvoorbeeld: 'bruiloft', 'huwelijk', 'verbinding', 'vriendschap', 'aantrekking' of 'liefkozing'. In overeenstemming hiermee werden te verbinden lichamen gedacht als 'agens' en 'patiens' (actief en passief), als 'man' of 'mannelijk', en als 'vrouw' of 'vrouwelijk'. Ook werden ze, nog pittotesker, beschreven als reu en teef¹, paard (merrie) en ezel², haan en hen³, en als gevleugelde en ongevleugelde draken⁴. Hoe antropomorfer (mensvormiger) en theriomorfer (diervormiger) de benamingen uitvallen, des te duidelijker wordt het aandeel van de speelse fantasie, en daarmee van het onbewuste. We zien ook des te beter dat het onderzoekende denken van de oude natuurfilosoof aan de verleiding komt bloot te staan af te dwalen van het bezig zijn met de voor hem duistere eigenschappen van de materie, dat wil zeggen van de strikt chemische vraagstelling, en gefascineerd te raken door de *mythe van de materie*. Aangezien er nooit een absolute onbevooroordeeldheid bestaat, dreigt ook de meest objectieve en meest onpartijdige onderzoeker het slachtoffer te worden van een onbewuste vooronderstelling, zodra hij een nog nooit verlicht, duister gebied betreedt, waar hij niets herkenbaars aantreft. Dit hoeft niet noodzakelijkerwijs schadelijk te zijn, aangezien het idee dat zich ter vervanging van het onkenbare aanbiedt, de vorm zal aannemen van een weliswaar archaïsche, maar niet onpassende analogie. Het visioen van de dansende paren bijvoorbeeld, dat Kékulé⁵ op het spoor van de structuur van een bepaalde koolstofverbinding, de benzeneering, heeft gebracht, was niets anders dan het beeld van de coniunc-

tio, van de paring – een beeld dat de geest van de alchemisten gedurende de zeventienhonderd jaar bezighield. Het was juist dit beeld, dat gedurende lange tijd het brein van de onderzoeker steeds weer wegvoerde van het probleem van de chemie, en hem steeds weer terugbracht tot de oorspronkelijke mythe van het koninklijke, respectievelijk goddelijke huwelijk, maar toch heeft dit beeld met het visioen van Kékulé uiteindelijk zijn chemische doel bereikt. Het is van het grootste belang geweest voor ons begrip van organische verbindingen, en voor de later ongehoorde bloei van de synthetische chemie. Terugblikkend zouden we daarom kunnen zeggen dat de alchemisten een fijne neus hebben gehad toen ze dit geheim der geheimen⁶, deze gave Gods en dit oudste geheim⁷, dit eigenlijke geheim van de kunst van het goudmaken, als het ware tot het hoogtepunt van hun werk verhieven. Naast deze late triomf van dit alchemistische idee staat waardig de bevestiging van een andere centrale gedachte van de goudkunst, namelijk de veranderbaarheid van chemische elementen. Uit de eminent praktische en theoretische betekenis van deze twee gedachten zouden we de conclusie kunnen trekken dat het om intuïtieve anticipaties ging, waarvan de fascinerende werking verklaard kon worden door deze latere ontwikkelingen⁸.

We constateren nu echter dat de alchemie niet alleen in chemie veranderde doordat ze geleidelijk aan ontdekte hoe ze zich kon losmaken uit haar mythische uitgangspunten, maar dat ze ook een soort mystieke filosofie werd, respectievelijk dat altijd geweest is. Het idee van de conjunctie kan bijvoorbeeld enerzijds het duistere geheim van de chemische verbindingen belichten, anderzijds als mythologisch motief het archetype van de tegenstellingen uitdrukken. Ze wordt aldus het beeld van de mystieke vereniging. De archetypen nu betekenen niet iets uiterlijks, niet-psychisch, hoewel ze vanzelfsprekend de aanschouwelijkheid van hun gedaante van dat moment te danken hebben aan indrukken van de buitenwereld. In tegenstelling tot en afhankelijk van hun respectievelijke uiterlijke vormgeving, beelden ze veeleer het wezen en het leven van een niet-individuele ziel uit. Deze 'niet-individuele ziel' is weliswaar ieder individu aangeboren, maar kan door diens persoonlijkheid noch gewijzigd, noch in bezit worden genomen. Deze ziel is in het individu hetzelfde wat ze in vele anderen, en uiteindelijk in ons allen is. Zij vormt de voorwaarde van iedere individuele psyche, zoals de zee de draagster van haar golven is.

De conjunctie betekent voor de alchemie een belangrijk beeld, dat haar

praktisch belang in een latere ontwikkelingsfase heeft bewezen. Ze heeft daarom ook een overeenkomstige psychische waarde, dat wil zeggen ze speelt dezelfde rol voor de kennis van de innerlijke psychische duisternissen als voor de onbegrijpelijkheden van de materie. Ja, ze zou deze werkzaamheid ten aanzien van de materiële wereld niet eens hebben ont-plooid, wanneer ze al niet van tevoren een fascinerende macht had bezeten, en dank zij deze macht de geest van de onderzoeker langs haar lijnen vasthield. *De conjunctie is een beeld a priori*, dat van oudsher een centrale positie in de ontwikkeling van de menselijke geest inneemt. Wanneer we de geschiedenis van dit idee onderzoeken, dan ontdekken we namelijk dat het in de alchemie vanuit twee bronnen afkomstig was, uit een christelijke en een heidense. De christelijke bron is onmiskenbaar de leer van Christus en de kerk, van bruidegom en bruid, waarbij Christus de rol van Sol (zon) en de kerk die van Luna (maan) toevalt.⁹ De heidense bron is enerzijds de hierosgamos (heilig huwelijk)¹⁰ en anderzijds de huwelijksverbinding van de mysticus met de godheid.¹¹ Uit deze belevingen van de ziel en hun neerslag in de overlevering valt veel te verklaren over de karakteristieke voorstellingswereld van de alchemisten en hun geheime taal, die zonder deze samenhang eenvoudig onbegrijpelijk zouden zijn. Zoals boven gezegd neemt het beeld van de coniunctio steeds weer een centrale positie in in de menselijke geestesontwikkeling. De moderne ontwikkeling van de medische psychologie heeft door de waarneming van geestelijke processen bij psychosen en neurosen noodgedwongen geleid tot een steeds grondiger onderzoek van psychische achtergrondprocessen, die we gewoonlijk het *onbewuste* noemen. Vooral de psychotherapie vraagt om dit soort onderzoeken, want het kan niet langer ont-kend worden dat ziekelijke storingen van de psyche noch uitsluitend vanuit lichamelijke veranderingen, noch uit bewustzijnsprocessen verklaard kunnen worden. We moeten bij onze verklaring nog een derde factor, namelijk de hypothetische onbewuste processen, betrekken.¹² Bij de praktische analyse is gebleken dat de onbewuste inhouden eerst altijd op concrete personen en relaties worden *geprojecteerd*. Veel projecties kunnen uiteindelijk in het individu geïntegreerd worden, zodra de subjectieve oorsprong ervan is ingezien. Andere projecties echter laten zich niet integreren. Ze maken zich weliswaar los van hun oorspronkelijke objecten, maar worden daarna overgedragen op de behandelende arts. Onder deze inhouden speelt de relatie met de ouder van het andere geslacht een heel bijzondere rol, dat wil zeggen de relatie zoon-moeder,

dochter-vader, en daarnaast ook die van broer-zuster.¹³ Gewoonlijk kan dit complex niet volledig geïntegreerd worden, aangezien de arts bijna altijd op de plaats van de vader, de broer en zelfs van de moeder wordt gezet. (Dat laatste natuurlijk aanzienlijk minder vaak.) De ervaring heeft geleerd dat deze projectie zich met haar oorspronkelijke intensiteit (die door Freud etiologisch – ziekteveroorzakend – werd opgevat) vastzet, en daardoor komt het tot een binding, die in elk opzicht overeenkomt met de oorspronkelijke infantiele relatie. Deze binding neigt er dan ook toe alle ervaringen uit de kindertijd nu via de arts te herhalen, met andere woorden, het neurotische gestoorde aanpassingsgedrag wordt thans op de arts *overgedragen*.¹⁴ Freud, die als eerste dit fenomeen herkende en beschreef, heeft hiervoor de term 'overdrachtsneurose' ingevoerd.¹⁵

Zo'n binding nu is vaak zo intens, dat we over een *verbinding* zouden kunnen spreken. Wanneer twee chemische lichamen zich verbinden, veranderen ze allebei. Dat is ook bij de *overdracht* het geval. Freud heeft terecht ingezien dat deze binding therapeutisch van grote betekenis is, aangezien hierdoor een 'samengesteld mengsel' van de geestelijke gezondheid van de arts en de gestoorde evenwichtstoestand van de patiënt ontstaat. De techniek van Freud tracht zich weliswaar zoveel mogelijk van dit gebeuren te distantieëren. Dat is menselijk gezien volstrekt begrijpelijk, maar doet soms aanzienlijk afbreuk aan het therapeutisch effect. Een zekere beïnvloeding van de arts is onvermijdelijk, en eveneens een zekere storing, respectievelijk beschadiging van zijn nerveuze gezondheid.¹⁶ Hij 'neemt' het lijden van de patiënt in wezen echt 'over', en deelt dit met hem. Daarom loopt hij principieel gevaar, en moet dat ook.¹⁷ Hoe groot de betekenis was die Freud aan het overdrachtsfenomeen toekende, werd me bij onze eerste persoonlijke ontmoeting in 1907 duidelijk. Na een uerenlang gesprek viel er een pauze. Plotseling vroeg hij me zonder meer: 'En wat denkt u van de overdracht?' Ik antwoordde uit diepste overtuiging dat het het alfa en omega van de analytische methode was, waarop hij zei: 'Dan heeft u de hoofdzaak begrepen.'

De grote betekenis van de overdracht heeft veelvuldig aanleiding gegeven tot het misverstand dat ze absoluut onmisbaar voor de genezing is, en dat ze daarom als het ware afgedwongen zou moeten worden. Iets dergelijks kan echter evenmin als het afdwingen van een geloof. Geloof heeft slechts waarde als het spontaan aanwezig is. Een afgedwongen geloof is alleen maar iets krampachtigs. Wie meent de overdracht te moeten afdwingen, vergeet dat dit fenomeen slechts één van de therapeutische

factoren is, en dat bovendien *overdracht* een letterlijke vertaling van *projectie* is – een fenomeen dat onmogelijk afgedwongen kan worden.¹⁹ Ik persoonlijk ben altijd weer blij wanneer de overdracht mild verloopt, of zich praktisch niet kenbaar maakt. Men wordt dan veel minder persoonlijk in beslag genomen, en kan zich tevredenstellen met andere therapeutisch werkzame factoren. Hieronder speelt het inzicht van de patiënt een belangrijke rol, en eveneens zijn goede wil, de medische autoriteit, suggestie¹⁹, goede raad²⁰, begrip, sympathie, opmontering enzovoort. Natuurlijk horen dit soort gevallen niet tot de ernstigste.

De zorgvuldige analyse van het overdrachtsfenomeen levert een zeer gecompliceerd beeld op, met dermate uitgesproken trekken, dat men gemakkelijk in de verleiding komt één hiervan als de hoofdzaak naar voren te halen, en daarna te verklaren: 'Dat is toch niets anders dan!' Ik doel hiermee in eerste instantie op het *erotische*, respectievelijk *seksuele* aspect van de overdrachtsfantasie. Het bestaan van dit aspect valt niet te bestrijden, maar het is toch niet altijd het enige, en niet altijd het essentiële aspect. Een ander is namelijk de *machtswil* (beschreven door Adler), die coëxistent blijkt te zijn met de seksualiteit. Het valt daarbij vaak nauwelijks uit te maken of de ene of de andere drift de overhand heeft. Alleen al deze twee aspecten leveren voldoende mogelijkheden tot een verlamdend conflict.

Er bestaan echter nog andere vormen van instinctieve begeerte, die meer gebaseerd zijn op 'honger', op het willen-hebben; weer andere berusten op de instinctieve ontkenning van begeerten, zodat het leven gebaseerd lijkt op angst of zelfvernietiging. Een zekere 'verlaging van het bewustzijnsniveau', dat wil zeggen een zwakheid in de hiërarchische ordening van het ik, is voldoende om deze instinctief bepaalde strevingen en begeerten in beweging te zetten, en daarmee een dissociatie van de persoonlijkheid te veroorzaken, dat wil zeggen een toename van de zwaartepunten binnen de persoonlijkheid. (Bij schizofrenie ontstaat zelfs een multi-pele fragmentatie van de persoonlijkheid.) Al naar gelang de mate waarin ze optreden moeten deze dynamische componenten als wezenlijk of onwezenlijk worden beschouwd, als vitaal beslissend of als slechts syndroom. Hoewel de sterkste driften ongetwijfeld een concrete realisatie vereisen, en meestal ook afdwingen, kunnen ze toch niet uitsluitend biologisch worden gewaardeerd, aangezien hun concrete verloop onderhevig is aan zeer sterke wijzigingen van de kant van de persoonlijkheid. Bij iemand die volgens zijn temperament een geestelijke instelling heeft,

krijgt ook de concrete driftrealisatie een zeker symbolisch karakter. Het is dan niet langer een zuivere bevrediging van driftmatige impulsiviteit, maar wordt verbonden met of gecompliceerd door 'betekenissen'. En wanneer het om zuiver syndromale driftprocessen gaat, die niet in dezelfde mate om een concrete verwerkelijking vragen, dan krijgt het symbolische van de vervulling een sterker accent. De aanschouwelijkste voorbeelden van deze complicaties vinden we waarschijnlijk in de erotische fenomenologie. Reeds de laat-antieken kenden het erotische scala van de vier: Chawwa (Eva), Helena (van Troje), Maria, Sophia. Een herhaling van deze reeks wordt aangeduid in Goethes *Faust*: namelijk in de gedaante van *Gretchen*, als personificatie van een zuiver driftmatige relatie (Eva); *Helena*, als *anima*-figuur²¹; *Maria*, als personificatie van de *bemelse*, dat wil zeggen christelijk-religieuze relatie, en het *eeuwig-vrouwelijke*, *Sophia*, als de uitdrukking van de alchemistische sapientia. Zoals uit de naamgeving blijkt, gaat het om vier fasen van de heteroseksuele eros, respectievelijk van het animabeeld, en daarmee ook om vier fasen van de eroscultuur. De eerste fase van Chawwa, Eva, aarde, is zuiver biologisch; de vrouw (= moeder) betekent hier niets anders dan datgene wat bevrucht moet worden. De tweede fase betekent een nog overheersende seksuele eros, maar op een esthetisch en romantisch niveau, waar de vrouw reeds enige individuele waarde bezit. De derde fase verhoogt de eros tot de hoogste waardering en tot religieuze devotie, en vergeestelijkt haar aldus. In tegenstelling tot Chawwa gaat het om een geestelijk moederschap. De vierde fase uiteindelijk verduidelijkt iets dat verrassend genoeg de nauwelijks te overtreffen derde fase nog te boven gaat: het is de Sapientia of Wijsheid. Maar hoe zou de wijsheid het heiligste en reinste kunnen overtreffen? Vermoedelijk slechts door de 'waarheid', dat iets minders en niet zelden méér betekent. Deze fase betekent een vergeestelijking van Helena, en daarom van de Eros zonder meer. Vandaar wordt de Wijsheid ook wel parallel gezien met de Soelamitische uit het Hooglied.

Er bestaan nu niet alleen verschillende driften, die zonder geweld niet tot elkaar gereduceerd kunnen worden, maar er bestaan ook verschillende niveaus waarop ze zich bewegen. Gezien deze waarachtig niet eenvoudige situatie is het daarom geen wonder dat de overdracht, die immers ten dele ook tot de driftprocessen behoort, een heel moeilijk te interpreteren en te waarderen proces of toestand is. Want zoals de driften en hun

specifieke fantasie-inhouden deels concreet, deels symbolisch (dus *on-eigenlijk*) zijn, of nu eens het één, en dan weer het ander, zo heeft ook hun projectie hetzelfde paradoxale karakter. De overdracht is een verre van ondubbelzinnig fenomeen, en er valt nooit van tevoren uit te maken wat het allemaal betekent. Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor haar specifieke inhoud, de zogenaamde *incest*. De fantasie-inhoud van de drift kan zoals bekend reductief, dat wil zeggen *semiotisch* (als teken), als een zelfuitbeelding van de drift geïnterpreteerd worden, maar eveneens *symbolisch*, als de spirituele betekenis van het natuurlijke instinct worden opgevat. In het eerste geval wordt het driftproces als *eigenlijk*, in het laatste als *oneigenlijk* beschouwd.

Het is in een concreet geval bijna onmogelijk te zeggen wat geest en wat drift is. Samen vormen ze een ondoorgrondelijk mengsel, een waar magma uit de oerdiepte van de aanvankelijke chaos. Wanneer we op zulke inhouden stuiten, begrijpen we meteen waarom het psychische evenwicht van de neurotische mens gestoord is, en waarom bij schizofrenen het psychische systeem in stukken uiteenbarst. Er gaat van deze inhouden een fascinatie uit, waardoor niet alleen de patiënt wordt gegrepen en al gegrepen is, maar die ook een inductieve werking kan uitoefenen op het onbewuste van de aanvankelijk afstandelijke toeschouwer, namelijk de arts. De lasten van deze onbewuste en chaotische inhouden drukken zwaar op de patiënt, want, hoewel ze alom aanwezig zijn, zijn ze slechts in hem actief geworden. Ze isoleren hem in een onbegrepen en onbegrijpelijke innerlijke eenzaamheid, die slechts verkeerd geïnterpreteerd wordt. Het is helaas maar al te gemakkelijk om zonder enige inleving en zuiver van buitenaf zo'n toestand af te doen met een of ander oordeel, of hem op een vals spoor te zetten. Dit heeft de patiënt immers zelf al lang gedaan: hij heeft zelf iedere aanleiding tot een verkeerde interpretatie gegeven. In eerste instantie lijkt hem het geheim bij de ouders te liggen. Maar wanneer deze binding en projectie wordt losgemaakt van het object, dan valt het hele gewicht op de arts. Dan wordt aan hem de vraag gesteld: 'Wat doe *ijj* met de overdracht?'

De arts, die met bereidwillig begrip de psychische nood van de patiënt aanvaardt, stelt zich bloot aan de overweldigende inhouden van het onbewuste, en dus ook aan hun inductie-effect. Het geval begint 'hem bezig te houden'. Ook dit kan weer gemakkelijk en goedkoop met persoonlijke voorkeur of afkeer worden verklaard. Daarbij ziet men over het hoofd dat het onbekende dan door het onbekende wordt verklaard. In werke-

lijkheid worden deze persoonlijke gevoelens – als ze inderdaad op door-slaggevende wijze aanwezig zijn – geregeerd door deze geactiveerde onbewuste inhouden. Er is een onbewuste verbinding tot stand gekomen, die in de fantasie van de patiënt nu alle vormen en dimensies aanneemt, waarvan de vakliteratuur rijkelijk getuigt. De patiënt richt een geactiveerde inhoud van het onbewuste op de arts, en dank zij de inductieve werking, die altijd in meer of mindere mate van projecties uitgaat, wordt hierdoor ook bij hem het overeenkomstige onbewuste materiaal geconstelleerd. De arts en de patiënt komen zo in een relatie terecht, die berust op gemeenschappelijke onbewustheid.

Begrijpelijk genoeg is het voor de arts niet zo gemakkelijk zich deze mogelijkheid bewust te maken. Men voelt een natuurlijke weerstand om toe te geven dat men door 'een of andere' patiënt zeer persoonlijk geraakt zou kunnen zijn. Hoe meer dit echter onbewust het geval is, des te eerder zal de arts in de verzoeking komen zich *apotropaeïsch*, dat wil zeggen afwijzend op te stellen. Voor dit doel kan de persona medica (het medisch masker) waarachter men zich verbergt, een voortreffelijk instrument zijn, of liever, lijken te zijn. Onafscheidelijk van de persona is de medische routine en het al-van-te-voren-weten, dat zowel tot de geliefde rekvisieten van de doorgewinterde practicus als van de onfeilbare autoriteit behoort. Toch is dit tekort aan inzicht een slechte raadgever, want de onbewuste infectie betekent een niet te onderschatten therapeutische mogelijkheid. Hierdoor wordt de ziekte immers overgedragen op degene die haar behandelt. We moeten het daarbij als vanzelfsprekend veronderstellen dat de arts beter in staat is zich bewust te maken van de geconstelleerde inhouden, want anders leidt het slechts tot een wederzijdse gevangenschap in dezelfde onbewustheid. Het grootste probleem daarbij is, dat niet zelden bij de arts inhouden worden geactiveerd, die normaal gesproken eigenlijk latent zouden kunnen blijven. Hij is wellicht zo normaal, dat hij in werkelijkheid zulke onbewuste standpunten ter compensatie van zijn bewustzijnstoestand niet nodig heeft. Tenminste, dat lijkt vaak zo. Of dit in hogere zin ook zo is, zouden we mogen betwijfelen. Hij heeft toch niet zonder reden het beroep van psychiater gekozen, en zich in het bijzonder voor de behandeling van psychoneurosen geïnteresseerd. Dat laatste lukt niet goed zonder enig inzicht in de eigen onbewuste processen. Ook kan deze belangstelling voor het onbewuste niet alleen herleid worden tot een geheel vrij gekozen interesse. Er is ook sprake van een lotsbepaalde aanleg, die hem oorspronkelijk

de neiging tot het medische beroep heeft ingegeven. Hoe meer levenslopen men heeft gezien, en hun geheime motivering heeft onderzocht, des te indrukwekkender komt naar voren hoe sterk de onbewuste motieven werken, en hoe beperkt de vrijheid en opzettelijkheid van onze keuze is. De arts weet, of zou tenminste moeten weten, dat hij niet toevallig dit beroep heeft gekozen, en vooral de psychotherapeut moet het duidelijk zijn dat psychische infecties, ook als ze hem overbodig lijken, in wezen lotsbepalende begeleidingsverschijnselen van zijn werk zijn. Ze stemmen daarom overeen met de instinctieve dispositie van zijn leven. Dit inzicht geeft hem tegelijk ook de juiste instelling tegenover de patiënt. De patiënt gaat hem dan namelijk persoonlijk iets aan, en daarmee is de gunstigste basis voor de behandeling geschapen.

In de oude, pre-analytische psychotherapie, teruggaand tot de artsen uit de Romantiek, werd de overdracht al beschreven als *rapport*. Ze vormt de basis voor de therapeutische invloed, nadat de vroegere projecties van de patiënt zijn opgelost. Tijdens dit werk wordt duidelijk dat ook het oordeel van de arts door projecties vertroebeld kan zijn – dit overigens in mindere mate, want anders was therapie onmogelijk. Met recht mag van hem worden verwacht, dat hij tenminste iets afweet van de effecten die het onbewuste op hemzelf heeft, en daarom mag ook verlangd worden dat iedereen die psychotherapie gaat uitoefenen, zich eerst aan een *leeranalyse* onderwerpt. Maar ook de beste voorbereiding kan er niet voor zorgen dat iemand op de hoogte is van het geheel van het onbewuste. Een volledige 'ontleding' van het onbewuste is uitgesloten, alleen al omdat de scheppende krachten ervan steeds weer nieuwe producten kunnen voortbrengen. Het bewustzijn, ongeacht hoe omvangrijk het ook mag zijn, is en blijft de kleinere cirkel, ingebed in de grotere cirkel van het onbewuste, een eiland, omsloten door de oceaan en, zoals de zee, zo haart ook het onbewuste een oneindige en zich steeds weer vernieuwende overvloed aan levende wezens, een rijkdom die niet gepeild kan worden. We kunnen reeds lang op de hoogte zijn van de betekenis, de werkingen en eigenschappen van onbewuste inhouden, zonder ooit de diepte en de mogelijkheden ervan doorgrond te hebben, want ze zijn in staat tot oneindige variaties, en kunnen nooit ontkracht worden. De enige mogelijkheid om er in de praktijk vat op te krijgen is een bewuste attitude te bereiken, die het onbewuste in staat stelt samen te werken in plaats van tegen te werken.

Ook de meest ervaren psychotherapeut moet steeds weer ontdekken dat hij gevangen zit in een binding, in een relatie, die hem iets aangaat, en die is ingetreden op grond van een gemeenschappelijk onbewuste. En ook wanneer hij al op de hoogte meent te zijn van alle noodzakelijke begrippen en kennis inzake geconstelleerde archetypen, dan zal hij toch uiteindelijk tot het inzicht komen dat er nog heel wat dingen bestaan, waarvan hij in zijn schoolwijsheid in de verste verte niet heeft gedroomd. Elk nieuw geval dat een grondige behandeling vereist, betekent pionierswerk, en elk spoortje routine blijkt dan een dwaalweg. De hogere vormen van psychotherapie zijn daarom een zeer veeleisende bezigheid, en stellen soms eisen die niet alleen om verstand of medegevoel vragen, maar die de hele mens uitdagen. De arts zal geneigd zijn deze totale inzet van de patiënt te eisen, maar hij moet zich ervan bewust zijn dat deze eis alleen maar werkt wanneer hij beseft dat ze ook voor hemzelf geldt.

Ik heb al eerder opgemerkt dat de inhouden die overgedragen worden, gewoonlijk oorspronkelijk op de ouders en andere familieleden waten geprojecteerd. Dank zij het feit dat aan deze inhouden zelden of nooit een erotisch aspect of eigenlijk seksuele substantie ontbreekt, (naast andere, hierboven genoemde factoren), hebben ze een onbetwist incestueus karakter. Dit laatste vormde de aanleiding tot de Freudiaanse incestleer. Hun exogame overdracht op de arts verandert daaraan niets. Hij wordt door deze projectie betrokken in deze karakteristieke familiair-incestueuze atmosfeer. Dit leidt dwangmatig tot een onwerkelijke intimiteit, die zowel de arts als de patiënt soms uiterst pijnlijk raakt, en die bij beide partijen weerstand en twijfel oproept. De heftige afwijzing van deze oorspronkelijke vaststellingen van Freud leidt echter nergens toe, want het gaat om empirisch vast te stellen feiten. Dit is dermate universeel bevestigd, dat slechts onwetenden er iets tegenin kunnen brengen. Maar de waardering van dit feit is, overeenkomstig de aard van het object, buitengewoon tegenstrijdig. Gaat het om een authentieke incestdrift, of om een pathologische variant? Of is incest één van de *arrangementen* (Adler) van de machtswil? Of gaat het om een regressie van normaal libido²² tot infantiele voorfasen, uit vrees voor een onmogelijk lijkende levenstaak?²³ Of is de incestfantasie over het algemeen slechts symbolisch, en gaat het daarbij om een reactivering van het incestarchetype, dat in de geestesgeschiedenis zo'n belangrijke rol speelt?

Voor al deze zo fundamenteel verschillende waarderingen van de incest kunnen betrekkelijk bevredigende argumenten worden aangevoerd. De

opvatting die wellicht het meeste aanstoot geeft, is wel die van incest als authentieke drift. Wanneer men echter de als het ware universele verbreiding van het incesttaboe in beschouwing neemt, dan is de opmerking geoorloofd dat in de regel datgene wat niet gewenst en gewild wordt, ook geen verbod nodig heeft. Volgens mij zijn al deze verschillende opvattingen in zekere zin gerechtvaardigd, en in de concrete gevallen zijn als het ware alle overeenkomstige betekenisnuances aanwezig, overigens in wisselende intensiteit. Nu eens komt het ene, en dan weer het andere aspect meer naar voren. Ik zou ook geenszins willen beweren dat mijn bovengenoemde opstelling niet met nog andere gezichtspunten aangevuld zou kunnen worden.

In het praktische geval is het echter van de grootste betekenis, hoe het incestueuze aspect wordt opgevat. De verklaring zal variëren volgens de aard van het geval, het stadium van de behandeling, en de mogelijkheid tot het vormen van een opvatting door, respectievelijk de rijpheid van het oordeel van een patiënt. De aanwezigheid van het incestueuze aspect betekent niet alleen een intellectueel probleem, maar vooral een emotionele complicatie van de therapeutische situatie. In dit aspect verbergen zich namelijk de heimelijkste, pijnlijkste, intensiefste, tederste, beschamenste, angstigste, uitzonderlijkste, amoreelste en tegelijk heiligste gevoelens, die de onbeschrijflijke en onverklaarbare volheid van menselijke relaties vormen, en deze hun dwingende macht geven. Als de vangarmen van een octopus slingeren ze zich onzichtbaar om ouders en kinderen, en via de overdracht om arts en patiënt. Deze dwang toont zich in de onweerstaanbaarheid en hardnekkigheid van het neurotische symptoom, en in het vertwijfeld vastklampen aan de infantiele wereld, of aan de arts. Met het woord 'bezetenheid' wordt deze toestand beslist onovertroffen gekenmerkt.

Dit belangrijke effect van de onbewuste inhouden veroorlooft ons iets te zeggen over de energie ervan. Alle onbewuste inhouden, voorzover ze geactiveerd zijn (dat wil zeggen zich merkbaar maken), bezitten als het ware specifieke energie, waardoor ze zich ook universeel kunnen manifesteren (bijvoorbeeld juist het incestmotief). Maar normaal gesproken is deze energie toch niet voldoende om de onbewuste inhoud tot het bewustzijn te laten doordringen. Hiertoe is een zekere dispositie van de kant van het bewustzijn nodig. In het bewustzijn moet namelijk iets ontbreken in de vorm van energieverlies. De energie die hier verloren is gegaan, verhoogt de psychische waarde van bepaalde compenserende

inhouden in het onbewuste. Het *abaissement du niveau mental*, het energieverlies van het bewustzijn, is een fenomeen, dat we wel het duidelijkst kunnen waarnemen in het zogenaamde 'zielsverlies' van primitieve mensen. Zij kennen dan ook interessante psychotherapeutische methoden om de verloren gegane ziel weer te vangen. Dit is niet de plaats om nader in te gaan op dit fenomeen, dus een verwijzing hiernaar mag voldoende zijn.²⁴ De cultuurmens vertoont soortgelijke verschijnselen. Het kan ook hem gebeuren dat plotseling alle ondernemingslust wegvalt, zonder dat hij zich steeds bewust is van oorzaken hiervoor. Het ontdekken van de werkelijke redenen is vaak een niet al te gemakkelijke taak, en leidt gewoonlijk tot een tamelijk netelige discussie over dingen die op de achtergrond meespelen. Door nalatigheden van allerlei aard, het niet vervullen van plichten, uitstellen van taken, opzettelijk koppige houdingen enzovoort, kan de levensactiviteit zodanig gestremd worden, dat bepaalde hoeveelheden energie, die niet langer in het bewustzijn een arbeidsterrein vinden, naar het onbewuste afvloeien. Daar kunnen ze bepaalde (compenserende) inhouden dermate activeren, dat deze een dwingende invloed op het bewustzijn gaan uitoefenen. (Vandaar het veelvuldig samengaan van extreme plichtsverwaarlozing en een dwangneurose!)

Dit is één mogelijkheid hoe energieverlies tot stand komt. De andere bestaat hierin dat het verlies niet veroorzaakt wordt door een verkeerd functioneren van het bewustzijn, maar door een *spontane* activering van onbewuste inhouden, die het bewustzijn secundair meeslepen. In het menselijk leven bestaan er momenten dat er een nieuwe bladzijde wordt opgeslagen. Nieuwe, tot dan toe niet gekoesterde interesses en neigingen treden naar voren, of er meldt zich een verandering van de persoonlijkheid aan (een zogenaamde karakterverandering). Tijdens de incubatietijd van zo'n verandering zien we vaak een verlies aan bewuste energie: de nieuwe ontwikkeling heeft de energie die ze nodig heeft aan het bewustzijn onttrokken. Het duidelijkst ziet men dit afnemen van de energie vóór het uitbreken van een bepaalde psychose, of eveneens in de stilte en leegte die aan nieuwe scheppingen voorafgaat.²⁵

De aanzienlijke kracht van de onbewuste inhouden bewijst daarom altijd een overeenkomstige zwakheid van het bewustzijn en de functies daarvan. Het bewustzijn wordt in zekere zin door onmacht bedreigd. Dit gevaar is voor de primitieve mens één van de meest gevreesde 'magische' gebeurtenissen. Het is daarom begrijpelijk dat deze geheime angst ook bij cul-

tuurvolken is te vinden. In ernstige gevallen is het de geheime angst voor geestesziekte, in minder ernstige de vrees voor het onbewuste, die ook de normale mens in zijn weerstand tegen psychologische gezichtspunten vertaalst. Deze weerstand uit zich in werkelijk groteske vormen, wanneer het erom gaat pogingen tot psychologische verklaringen op het gebied van kunst, filosofie en religie af te weren – alsof de menselijke ziel uitgetekend met deze zaken niets te maken zou hebben, of niets te maken zou mogen hebben. De arts kent deze goed verdedigde gebieden van zijn spreekuur: ze doen denken aan insulaire standpunten, van waaruit de neuroticus zich tegen de octopus verdedigt ('happy neurosis-island' – 'gelukkig neurose-eiland', zoals één van mijn patiënten zijn bewustzijnstoestand karakteriseerde!). De arts weet echter heel goed dat de zieke een eiland nodig heeft, en dat hij zonder dat verloren zou zijn. Het doet dienst als een toevluchtsoord voor zijn bewustzijn, en als een laatste zekerheid tegen de bedreigende omarming van het onbewuste. Hetzelfde geldt voor taboegebieden van de normale mensen, die niet door psychologie beroerd mogen worden. Maar aangezien men met alleen maar verdedigen geen oorlog wint, moet men, om de oorlogstoestand te beëindigen, onderhandelingen met de vijand aanknopen, om te zien wat zijn voorwaarden eigenlijk zijn. Dat is de bedoeling van de arts die als bemiddelaar wil optreden. Hij heeft geenszins de neiging om de ietwat dubieuze eilandidylle te verstoren, of zelfs de beschermende muten af te breken. Hij is er integendeel op aangewezen dat er ergens een betrouwbaar vast punt bestaat, dat niet eerst tevoren uit de chaos opgevist moet worden, want dat is altijd een hopeloos moeilijke taak. Hij weet dat het eiland iets te beperkt is, en dat het leven daarop iets te schraal is, en dat men daarenboven ook nog gekweld wordt door allerlei imaginaire noden. Er wordt namelijk te veel leven buitengesloten, waardoor een angstwekkend monster niet zozeer ontstaat, dan wel uit de slaap wordt gewekt. De arts weet ook dat dit ogenschijnlijk gevaarlijke dier in een geheime compensatorische relatie tot het eiland staat, en al datgene zou kunnen geven wat daar ontbreekt.

Maar door de overdracht verandert de psychische status van de arts, aanvankelijk zonder dat hij het zelf merkt: hij wordt emotioneel getroffen, en kan zich evenals de patiënt slechts met moeite onderscheiden van datgene wat hem in zijn greep houdt. Daardoor ontstaat er een wederzijdse, directe confrontatie met de duisternis die het demonische herbergt. Dit paradoxale mengsel van het positieve en negatieve, van ver-

trouwen en angst, van hoop en vertrouwen, van sympathie en weerstand, karakteriseert de aanvangsrelatie. Het is de 'haat en liefde' der elementen, wat de alchemisten vergeleken met de oerchaos van de aanvang der wereld. Het geactiveerde onbewuste verschijnt als een mengsel van ontkenende tegenstellingen, en het eist de poging om deze tegenstellingen te verzoenen, waaruit, zoals de alchemisten zeggen, het grote universele geneesmiddel, de 'medicina catholica' ontstaat.

Ik moet benadrukken dat in de alchemie de duistere aanvangstoestand, de zogenaamde *nigredo*, niet zelden al als een produkt van een voorafgaande operatie geldt, en daarom niet het begin zonder meer betekent.²⁶ Zo is ook de psychische parallel van de *nigredo* het resultaat van het voorafgaand en inleidend gesprek, dat op een zeker, vaak veel later optredend moment het onbewuste 'raakt', en de onbewuste identiteit²⁷ van arts en patiënt teweegbrengt. Dit moment *kan* bewust worden waargenomen en getegistreerd, maar vaak speelt het zich af buiten het bewustzijn, en de ingetreden binding tussen arts en patiënt zal dan pas later en indirect herkend worden aan haar effecten. Soms verschijnen op dit tijdstip dromen, die de opgetreden overdracht signaleren. Een droom zegt bijvoorbeeld dat er een brand in de kelder is uitgebroken, of dat er een dief is ingeslopen, of dat de vader is overleden, of er wordt een erotische of anders dubieuze situatie geschilderd.²⁸ Nadat zo'n droom is verschenen, treedt er soms een eigenaardige onbewuste tijdrekening op, die zich over maanden of nog langer kan uitstrekken. Ik zal van dit proces, dat ik al vaak heb waargenomen, een praktisch voorbeeld geven:

Bij de behandeling van een ruim zestigjarige vrouw viel me bij een droom van 21 oktober 1938 de volgende passage op: *'Een mooi klein kind, een meisje van zes maanden oud, speelt in de keuken bij haar grootouders en mijzelf, haar moeder. De grootouders stonden links in het vertrek, het kind stond op een vierkante tafel in het midden van de keuken. Ikzelf sta voor de tafel, en speel met haar. De oude vrouw zegt dat het toch haast niet te geloven is dat we het kind pas zes maanden kennen. Ik zeg dat dit niet zo verwonderlijk is, aangezien we haar toch al lang voor haar geboorte kenden en beminden.'*

Het is zonder meer duidelijk dat het om een bijzonder kind gaat, namelijk om een helden- of godenkind. De vader wordt niet genoemd, een omstandigheid die tot dit beeld behoort.²⁹ De keuken als plaats van handeling wijst op het onbewuste. De vierkante tafel is de quaterniteit (vierheid), die de klassieke basis van dit bijzondere kind vormt.³⁰ Het kind is namelijk een symbool van het zelf, en de quaterniteit is een symbolische uitdrukking hiervan. Het zelf als zodanig verschijnt als tijdloos, en als reeds vóór elke geboorte aanwezig.³¹ De droomster is sterk beïnvloed door Indische ideeën, en is een goed kenster van de Oepanishads. Ze kent echter de hier doorslaggevende middeleeuws-christelijke symboliek niet. De precieze leeftijd van het kind bracht mij ertoe te vragen wat de droomster in haar aantekeningen had staan over de gebeurtenissen van zes maanden geleden. Bij 20 april vond ze de volgende droom:

'Met een paar andere vrouwen bekijk ik een weefsel, een vierkant met symbolische figuren. Meteen daarop zit ik met een paar andere vrouwen voor een wonderbaarlijke boom. Hij is prachtig gevormd; eerst lijkt het me een soort conifeer, dan denk ik in de droom, dat het een 'apeboom' (araucaria, 'slangeden' vert.) is, waarvan de takken als kaarsen (verwisseling met de kandelaerbaculus) in de boogte groeien. Er is in deze boom een kerstboom ingepast, zodanig, dat men eerst slechts één boom ziet, en niet twee.' Terwijl de droomster deze droom meteen bij het ontwaken opschreef, en zich daarbij levendig de boom voorstelde, had ze plotseling het visioen van een heel klein, *gouden kind*, dat aan de voet van de boom lag (motief van de boomgeboorte!). Ze heeft dus de droom zinvol verder gedroomd. Hij schildert ongetwijfeld de geboorte van het goddelijke ('gouden') kind.

Wat gebeurde er echter negen maanden vóór 20 april 1938? Tussen 19 en 22 juli maakte ze een schilderij, dat links een stapel kleurige, geslepen (edel-)stenen te zien geeft, waarboven zich een zilveten, gevleugelde en gekroonde slang verheft. In het midden van dit schilderij staat een naakte vrouwelijke gedaante. Uit haar genitaalstreek verheft zich deze zelfde slang tot aan de hartstreek, en produceert daar een vijfpuntige, kleurig-fonkelende gouden ster. Van rechts vliegt een kleurige vogel naar beneden met een takje in zijn snavel. Aan dit takje zitten vijf bloemen in een quaternio (viervorm) gerangschikt: een gele, een blauwe, een rode en een groene bloem; de bovenste echter is goud, dus een duidelijke mandalastructuur!³² De slang betekent de zich sissend verheffende Kوندالینی, wat in het overeenkomstige yoga het moment betekent waarop

het proces begint dat met de deificatie in het goddelijke Zelf (de syzgie Sjiva-Sjakti) eindigt.³³ Dit is blijkbaar het moment van de symbolische ontvangenis, die niet alleen tantrische kenmerken draagt, maar, door de vogel, ook christelijke, voor zover het hier om een contaminatie van de Ontvangenisallegorie met de olijftakdragende duif van Noach gaat. Dit geval, en speciaal het laatstgenoemde beeld, vormt een schoolvoorbeeld van het soort symboliek dat het intreden van de overdracht beschrijft. De klassieke verzoeningsbetekenis van Noachs duif, de incarnatio Dei (incarnatie van God), de verbinding van God met de materie, die de geboorte van de Verlosser ten doel heeft, de weg van de slang, de Soeshoemna, die de middellijn tussen zon en maan uitbeeldt – dat alles is een voorfase van en anticipatie op een nog uit te voeren programma, dat in het doel van de *vereniging der tegenstellingen* culmineert. De vereniging van de tegenstellingen vormt nu de analogie met het *koninklijke huwelijk* van de alchemisten. De prodromale gebeurtenissen hebben de betekenis van een confrontering of botsing van de verschillende tegenstellingen, en kunnen daarom gevoeglijk als *chaos* of *zwarteheid* omschreven worden. Dit kan, zoals bovengenoemd, meteen aan het begin van een behandeling optreden, of er moet eerst een lange dialoog en een stadium van 'rapprochement' (toenadering) aan voorafgaan. Dat laatste is vooral het geval wanneer bij de patiënt heftige, met angst gepaard gaande weerstanden tegen de geactiveerde inhouden van het onbewuste bestaan.³⁴ Zulke weerstanden hebben een goede reden en een ruime rechtvaardiging. Ze mogen daarom onder geen enkele omstandigheid terzijde geschoven worden door overtreiding of soortgelijke methoden. Ook moeten we ze niet bagatelliseren, ontwaarden, of belachelijk maken, maar ze moeten ernstig worden genomen als vitaal belangrijke beschermingsmechanismen tegen vaak moeilijk te beheersen en overmachtige inhouden. In het algemeen zou de regel mogen gelden dat *de zwakte van het bewuste standpunt evenredig is met de sterkte van de weerstand*. Wanneer er dus sterke weerstanden bestaan, moet allereerst de bewuste relatie met de patiënt zorgvuldig in acht worden genomen, en zijn bewuste standpunt moet in sommige gevallen zodanig gesteund worden, dat men zichzelf, gezien de latere ontwikkelingen, van de ergste inconsequenties moet beschuldigen. Dit is echter onvermijdelijk, omdat men er nooit té zeker van mag zijn dat de bewustzijnszwakte van de patiënt opgewassen is tegen de te verwachten stormloop van het onbewuste. Men moet zelfs zo lang doorgaan met de ondersteuning van het